

УДК 911.9 (477)

Троценко О.В.

### Втрачена сакральна спадщина мiста Днiпропетровська: облiк та iсторико-географiчний аналiз

Стаття присвячена виявленню та iсторико-географiчному аналізу втрачених об'єктiв сакральної спадщини мiста Днiпропетровська. Проведений аналiз джерельної бази дослiдження, виявленi сакральнi об'єкти, створенi рiзними культурами та втраченi внаслiдок рiзних причин, проведений їх облiк та iсторико-географiчний аналiз для визначення шляхiв iнформацiйного вiдновлення за залучення до освiтньої i туристично-екскурсiйної сфери. Ключовi слова: сакральна спадщина, втраченi сакральнi об'єкти, iсторико-географiчний аналiз.

Троценко А.В. Утраченное сакральное наследие города Днепропетровска: учет и историко-географический анализ. Статья посвящена выявлению и историко-географическому анализу утраченных объектов сакрального наследия города Днепропетровска. Проведен анализ исторических источников исследования, выявлены сакральные объекты, созданные разными культурами и исчезнувшие по разным причинам, проведен их учет та историко-географический анализ для определения путей информационного воссоздания и вовлечения в образовательную и туристическую сферу. Ключевые слова: сакральное наследие, утраченные сакральные объекты, историко-географический анализ.

**Trotsenko A. Lost sacral heritage of Dnepropetrovsk: account and historical and geographical analysis.** Article is devoted to revealing, historical and geographical analysis of the lost sacral heritage of Dnepropetrovsk. The analysis of historical sources of research is carried out. The sacral objects which created by different cultures and have disappeared for various reasons are revealed. Their historical and geographical analysis is carried out. Ways of an information reconstruction and involving to educational and tourist sphere are defined. **Key words:** sacral heritage, lost sacral objects, historical and geographical analysis.

Постановка проблеми. Історико-культурна спадщина будь-якого рівня складає важливу частину життя людської спільноти, адже є свідком історичних подій конкретних етапів її розвитку, є носієм культурних традицій та матеріальним забезпеченням збереження історичної пам'яті.

Невід'ємною складовою історичної спадщини будь-якого народу є сакральні об'єкти, яким саме ж суспільство надає надприродного, релігійно-культового сенсу. Втрата таких об'єктів веде до знищення власної національної пам'яті, історичної традиції та національної свідомості – найважливіших складових історії будь-якого народу, без усвідомлення якої неможливе його існування. Українська держава тривалий час знаходилася під впливом різних держав та політичних утворень, що, безумовно, не сприяло збереженню історичної пам'яті, а іноді й навпаки, призводило до її стагнації та навіть знищення. Військові, політичні, соціальні струси зміни соціально-політичного ладу та суспільного світогляду призвели до руйнації та навіть втрати об'єктів власної історико-культурної спадщини. Тому на сьогодні, в сучасних умовах духовного відродження України першочерговим завданням є осмислення та інформаційне відтворення того, що було втрачено для забезпечення безперервності національної історичної пам'яті, що в свою чергу є важливим кроком на шляху формування повноцінного, національно свідомого суспільства.

Аналіз стану проблеми. В останні роки оформився такий напрямок суспільно-географічних досліджень як «спадщинознавство» [8,9], неодмінною складовою якого є визначення місця, причин та умов втрати об'єктів природної та історико-культурної спадщини для зберігання та реконструкції існуючих. Питання оцінки факторів ризику та чинників втрати об'єктів природної та історико-культурної спадщини підіймається в праці російського дослідника Ю.Л. Мазурова [9].

Географічні дослідження природної та історико-культурної спадщини України (в тому числі й втраченої) проводилося К.М. Горбом, К.А. Поливач та іншими [3, 6, 9]. Зокрема в працях К.М. Горба визначене місце втраченої історико-культурної спадщини в загальній класифікаційній схемі, а також окреслені чинники ризику втрати окремих об'єктів [3].

У зв'язку із активним розвитком туристично-екскурсійної галузі все більшої актуальності набувають дослідження з приводу збереження окремих видів культурної спадщини. Зокрема для Дніпропетровщини вельми актуальними є дослідження об'єктів індустріальної спадщини [6]. В працях В.Л. Казакова, присвячених дослідженню індустріальних пам'яток Кривого Рогу, також розглядається питання втрачених об'єктів індустріальної спадщини: засипаних шахт, рудників тощо [6-7].

Важливим у розрізі досліджуваного питання є дисертаційне дослідження Р. Шевченка, присвячене картографуванню культових споруд міста Києва, в тому числі й окремих втрачених храмових комплексів [13].

Історичні та культурологічні праці, присвячені втраченій історико-культурній спадщині, з'являються вже на початку ХХ ст., зокрема складаються переліки втрачених пам'яток історії та культури Ернстом Ф., Савицьким П. тощо. В 1982 році в Українському музеї Нью-Йорку американський архітектурознавець українського походження Тит Геврик організував виставку «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва» і видав однойменний ілюстрований каталог [1,2, 14]. Згодом цей каталог в Україні перевидав у скороченому варіанті журнал

«Пам'ятки України» [1].

Протягом останніх десятиліть було присвячено багато уваги втраченим об'єктам історико-культурної спадщини міста Києва. Так, вже видані своєрідні путівники-альбоми «Скорбное бесчувствие...» А.Анісімова [1], «Київ, якого не стало» В.Галайби [1], наукові праці «Історія Київського некрополя» Л.І. Проценко [10] та «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» В.В. Вечерського [1], каталоги та карти втрачених пам'яток Києва [1].

У рамках наукового дослідження проводилося вивчення Київського некрополю істориком-архівістом Л.І. Проценко [11]. В роботі наведені результати багаторічного дослідження київських кладовищ: поховань видатних людей, архітектурно- та історично значущих, а також занедбаних та зруйнованих поховань. «Київський некрополь» Л.І.Проценко є своєрідним путівником кладовищами столиці, тими що існують, та тими, що вже зруйновано та забудовано [10]. Згодом виходить «Історія Київського некрополя», яка містить не тільки більш докладну інформацію, а й методи та історію досліджень [10].

У 1993 році вийшов довідник путівник «Исторические кладбища Петербурга» [5], що являє собою добірку статей про історію та сучасний стан Петербурзького некрополя. Значна увага приділяється в останній главі кладовищам, що є цілком або повністю зруйновані. У багатьох нарисах наводиться вибірковий перелік втрачених поховань, що включає найбільш відомі прізвища [5]. Видання містить ілюстрації зруйнованих поховань, в тому числі і дореволюційні знімки, що передає вигляд зруйнованих під час війн та соціальних перебудов поховань та цвинтарних храмів. Крім того, у виданні вперше сформоване поняття «історичне кладовище» – сформований в XVIII –початку XX ст. міський некрополь [5].

У 2000 році вийшла монографія В.В. Вечерського [1], присвячена втраченим об'єктам архітектурної спадщини України. Вперше зібрано, систематизовано й проведено архітектурознавчий аналіз матеріалів щодо визначних архітектурних об'єктів, які з різних причин не дійшли до нашого часу, але без яких неможливо уявити собі історію української архітектури [1].

Цікавим видається дослідження зруйнованих та забудованих історичних місць громадянської війни, проведене американськими вченими. У процесі дослідження було простежена доля понад 200 історичних місць, наведені їх зображення та знімки до знищення та сучасний стан. У результаті був зроблений висновок про те, що більшість історичних місць забудована або розорана – 60%, частина зайнята пустирями – 30%, та лише 10% законсервовано та зберігається як історико-культурні заповідники [15]. Пізніше була розроблена ГІС «Долина тіней» («Valley of shadow»), яка включала карти бойових дій, фотографії тощо.

Початком даної роботи послужило розпочате в 2003 році Л.І. Зеленською дослідження втрачених географічних об'єктів Дніпропетровщини [4], яке знайшло своє логічне продовження в держбюджетній темі «Розробка і створення науково-довідкової географічної інформаційної системи (ГІС) «Втрачені географічні об'єкти регіону» (2007р., № держреєстрації 0105U000364) [11]. Робота є результатом дисертаційного дослідження «Втрачені географічні об'єкти Дніпропетровської області: пошук та історико-географічний аналіз» та важливим підсумком багаторічних досліджень [12].

Отже, зрозуміло, що дослідження втраченої історико-культурної спадщини є значущим та вельми актуальним завданням, що займає важливе місце в

сучасних географічних та суміжних із ними дослідженнями. Але для Дніпропетровського регіону та власне міста Дніпропетровська таке дослідження проводиться вперше.

Формування цілей та завдань. Метою даного дослідження є виявлення об'єктів втраченої сакральної спадщини сучасного міста Дніпропетровська як типового індустріально розвиненого урбоутворення, їх облік та історико-географічний аналіз для визначення шляхів їх інформаційного відновлення за залучення до освітньої і туристично-екскурсійної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. Територія сучасного міста Дніпропетровська з давніх-давен займала важливе місце в соціокультурному просторі, адже знаходилася на стику різних культурно-політичних утворень, і зазнавала впливів різних культур та народів. Все це обумовило формування на території сучасного Дніпропетровська потужної системи сакральних об'єктів, успадкованих від різних культур: культових місць, храмових споруд, кладовищ та окремих поховань.

Виявлення втрачених сакральних об'єктів ґрунтувалося на виконанні наступних завдань:

- вивчення та джерелознавчий аналіз джерельної бази історико-географічного розвитку території сучасного міста Дніпропетровська;
- визначення періодів розвитку регіону та виявлення історії формування сакральної сфери;
- виявлення втрачених об'єктів сакральної спадщини та укладання бази даних.

Джерельна база дослідження налічує понад 200 джерел, створених за різних часів з різною метою, а отже з різним ступенем докладності та достовірності. Це обумовило потребу в джерелознавчому аналізі усіх джерел з метою їх систематизації, проведеної за характером подання інформації (писемні та картографічні джерела), часом створення та призначенням (відповідно до розробленої періодизації розвитку географічних уявлень про територію сучасної Дніпропетровської області), інформативністю та достовірністю праць. У рамках роботи згідно із загальноприйнятими періодизаціями розвитку української географічної науки виділено три етапи розвитку географічних досліджень регіону: 1) етап описів природи та культури краю (підетапи перших описів, літописів та іноземних спостережень, середньовічний) охоплює період від найдавніших часів (I – II ст. до н.е.) до кінця XVIII ст.; 2) етап зародження комплексних наукових досліджень включає праці, написані протягом часу, нижньою межею якого є кінець XVIII ст., а верхньою – початок XX ст.; 3) етап становлення комплексних досліджень (підетапи зародження і становлення наукових шкіл, новітній) охоплює часовий відрізок із 20-х рр. XX ст. до початку XXI ст. За призначенням були дослідженні офіційні документи (збірники нормативно-правових актів, звіти, офіційні статистичні видання та довідники); наукові праці (географічні словники та лексикони, історичні та географічні описи тощо); публікації в періодичних виданнях наукового характеру; записки, щоденники, рукописи тощо; путівники, праці довідникового характеру; підручники, навчальні посібники тощо.

В результаті вивчення джерел інформації про історико-географічний розвиток міста було виявлено фактичний матеріал про сакральні об'єкти, створені різними культурами та знищені внаслідок цілеспрямованих або ненавмисних дій людини, стихійних лих, військових конфліктів та інших форс-мажорних обставин, визначено фактичне існування досліджуваних об'єктів на території сучасного

міста Дніпропетровська, локалізацію, часові межі існування, культурна приналежність, морфометричні характеристики; функціональні характеристики; причини зникнення.

Тому наступним кроком був історико-географічний аналіз втрачених сакральних об'єктів.

На попередніх етапах дослідження втрачених географічних об'єктів Дніпропетровської області [11,12] було виявлено, що втрачені антропогенні об'єкти є важливими показниками динаміки розвитку конкретної сфери життєдіяльності суспільства – господарства, освіти, науки, культури, релігійної сфери, медицини, транспорту тощо. При цьому зникали не лише окремі географічні об'єкти, а цілі групи, що характеризували певний період розвитку окремої сфери діяльності (приходські школи, школи ліквідації неграмотності, млини, кузні, колгоспи, народні будинки, колбуди тощо).

Враховуючи той факт, що кожен втрачений географічний об'єкт розвивався та зникав в межах конкретних географічних систем, постала необхідність виявлення стану кожної системи на конкретний час з метою виявлення умов втрати географічних об'єктів. Для цього були застосовані методи компонентних зрізів. Виділення зрізів спиралося на загальноісторичну періодизацію розвитку регіону із врахуванням специфіки дослідження, особливостей господарювання, політичних, суспільних, етнографічних умов тощо.

В результаті було виділено шість етапів зникнення сакральних об'єктів.

Виділення першого етапу – до першої половини XVI ст. – обумовлено особливостями процесу заселення території сучасного міста Дніпропетровська. До цього часу територія була міграційною зоною різних культурно-етнічних утворень – від кіммерійців, скіфів, готів, гунів до певних слов'янських угруповань та степових кочових племен – половців, печенігів, від яких у спадок залишилися курганні комплекси, похоронні скульптури та окремі культові місця, що на сьогодні вже втратили своє релігійне значення. На території сучасного міста Дніпропетровська розташовувалося понад 20 курганів різного походження, знищених в процесі поширення міської забудови, урбанізаційних процесів, індустріального розвитку в пізніші часи. Власне, за сам період сакральні об'єкти зникали внаслідок припинення виконання своїх провідних функцій.

Другий етап – з другої половини XVII ст. до кінця XVIII ст. – обумовлений утворенням на півдні Дніпропетровської області Запорізької Січі, що сприяло заселенню території області відставними козаками. Протягом даного етапу та території усього регіону сакральні заклади знищувалися двічі внаслідок дій Російського уряду: на півночі в 1709 р., та по всій території козацьких землеволодінь в 1775 р., а також зникали внаслідок пожеж, стихійних лих тощо. Переважна більшість сакральних об'єктів на території регіону була представлена православними закладами, що задовольняли духовні потреби невеликих груп людей: похідні (переносні) церкви, каплиці тощо, які розташовувалися в невеликих зимівниках, хуторах, фортецях. На території сучасного міста Дніпропетровська к кінцю досліджуваного етапу налічувалося дев'ять козацьких поселень, що мали статус слободи, а отже в них були релігійні заклади: Таромське, Мандриківка, Сухачівка, Діївка, Половиця, Мануйлівка, Краснопілля, Ігрень, Одиноківка, крім того існували поселення навколо фортифікаційних укріплень – Старокодацької та Новобогородицької фортець, а також містечко Нові Кайдаки й функціональне поселення Лоцманка-Кам'янка. Приходські храми,

які локалізувалися в великих слободах та містечках (Одинківка, Старі Кайдаки та інші) були дерев'яними, а тому й нестійкими до зовнішніх впливів (підтоплень, надмірних опадів, пожегів). Через пожеги зникло 2 церкви (Старокодакська та Петропавловська в Половиці), 5 – із зникненням поселень, в яких вони розташовувалися: зимівників, фортець тощо. Наприкінці XVIII ст. розпочалася розбудова кам'яних церков та храмів на місці старих «обвітшалих». Така відносно невелика кількість знищених духовних об'єктів, та значна частина відновлених в козацьких поселеннях пояснюється високою суспільно-історичною значимістю, а також тим, що більшу частину переселенців складали православні християне. Тому створені в козацьких поселеннях церкви продовжували задовольняти духовні потреби мешканців навіть після зникнення інституту козацтва [11, 12].

Крім того, протягом даного періоду формуються кладовища, що призначені задовольняти як матеріальні (санітарні), так і духовні (пам'ять про загиблих близьких) потреби. Більшість кладовищ створюється за православними традиціями. На сьогодні на території міста Дніпропетровська залишилося лише одне козацьке кладовище, розташоване поблизу селища Старі Кайдаки, яке знаходиться в кризовому стані.

Нижня межа третього періоду – 1776 – 1917 рр. – обумовлена початком розбудови міста Катеринослава як губернського центру Південно-Східної України, а верхня – зміною суспільно-політичного ладу та початком громадянської війни на теренах регіону.

Заселення території сучасної Дніпропетровської області, прискорене політикою царського уряду, обумовило співіснування на території Катеринослава кількох конфесійних спільнот: православної, католицької, старовірської, менонітської, протестантської, мусульманської, іудейської. Протягом даного періоду на території міста духовні потреби поліетнічного суспільства задовольняють 2 монастирі (Тихвінський жіночий та чоловічий при архієрейському домі), 8 приходських, 5 домових (переважно при учбових закладах) церков, католицький костіол, мусульманська кенаса та мечеть, кірха, 29 синагог. Крім того, необхідно відмітити культове місце Йордань, на березі Дніпра, де проводилися обряди хрещення.

У цей же час формується система міських кладовищ, також розподілених за конфесійною ознакою. Найпрестижнішим міським кладовищем було Катерининське, розташоване на той час на окраїні міста (в сучасному культурному центрі). Всього на території сучасного міста Дніпропетровська нараховувалося близько 17 православних кладовищ, з яких – 16 цивільних (1 робітниче, 13 при поселеннях, одно міське), та одне – Севастопольське – утворено внаслідок Першої світової війни та Кримської кампанії, на якому ховали загиблих воїнів, що померли від ран в земській лікарні (сучасна центральна міська лікарня імені І. Мечникова), та два єврейських кладовища. Взагалі даний етап характеризується незначною втратою сакральних об'єктів, які зникають внаслідок припинення виконання своїх функцій або внаслідок стихійних лих. Через збільшення міської забудови зникають 2 скіфських кургани, розташовані в центрі міста (поблизу сучасної вулиці Барикадної).

Четвертий етап – 1917–1991 рр. характеризується буремними політичними та військовими подіями, що призвели до знищення лівової частки усієї сакральної спадщини міста Дніпропетровська. Знищення сакральних закладів відбувалося в декілька етапів.

Участь Російської імперії у Першій світовій війні стало причиною масових депортацій німецького, менонітського, сербського, турецького та болгарського населення до Сибіру, що призвело до знищення етнічних поселень та закриття духовних закладів, зокрема в Катеринославі перестає діяти кірха, знищується мусульманська мечеть, скорочується кількість синагог.

Військові дії безпосередньо на території Катеринославської губернії (революція 1917 р. та громадянська війна) спричинили масові знищення об'єктів промисловості, сільського господарства, культури та освіти, в тому числі духовних закладів. У зазначений період знищуються пам'ятки історії та культури, зокрема, поховання Гавріїла (Розанова) та Феодосія (Макаревського) в межах Преображенського собору, визначні архітектурні споруди, в тому числі й храмові, перетворюються на штаби, склади, побутові приміщення тощо.

Великим негативним наслідком Першої Світової війни та неодмінною рисою громадянської війни стали єврейські погроми. На території одного лише Катеринослава із розташованих тут 25 залишається лише одна центральна синагога, яка невдовзі перетворюється на будинок культури швейної фабрики.

Наступна хвиля знищення сакральних установ припадає на період мирного розвитку радянської держави, і відповідає тогочасній політиці та суспільному світогляду. Якщо в 1905 р. взагалі в Катеринославській губернії розташовувалося 129 православних приходів, та ще 13 церков в Дніпропетровську, 3 монастиря, 255 цвинтарних каплиць, 6 синагог, кенаса та мечеть, то вже на 1933 р. всі духовні заклади були закриті, більша частина з них була зруйнована: 8 із 13 в Катеринославі, Чоловічій монастир при архієрейському домі, а також католицький костіол. Майже третина приходських церков було зруйновано, інші перетворені на побутові та складські приміщення. В центральному Преображенському соборі створено музей атеїзму та релігії. Повністю зникають цвинтарні каплиці. На місці Катерининського кладовища розбудовується стадіон «Металург», на місці Чечелівського кладовища – парк імені Калініна. Поширення міської забудови та швидкий індустріальний розвиток міста призводить до винесення кладовищ на окраїни міста, зокрема к сучасним селищам Сурсько-Литовське, Ігрень, Любимівка.

Ще одним ударом по сакральній спадщині міста стають військові дії та окупаційний режим 1941-1943 рр. У цей час остаточно знищуються Олександрівська та Покровська церкви, припиняють діяти Тихвинський жіночий монастир та Єврейська центральна синагога. З іншого боку збільшується частка братських поховань та кладовищ, адже на території міста Дніпропетровська проводилися масові розстріли та карательні операції. Після закінчення Другої Світової війни на території міста формується новий тип сакрального ландшафту – меморіальний, що представлений братськими та меморіальними кладовищами, місцями поклоніння загиблим воїнам тощо.

У цей же час продовжується створення паркових зон на місці колишніх кладовищ: на місці Нового єврейського кладовища – парк ім. Пісаржеського, Севастопольського – Севастопольський парк та ін.

П'ятий період – з 1991 року характеризується утворенням та розвитком Української держави, актуалізацією питань відновлення історичної пам'яті, підвищенням інтересу до власної історії, відновленням власних традицій. Це супроводжується відновленням духовних пам'яток: майже у всіх 129 православних приходах відбудовуються церкви, діє Свято-Миколаївський Пустинний

монастир, Преображенський собор, в якому розташовувався музей історії релігії та атеїзму, відновлене функціонування Хоральної синагоги та інших сакральних закладів. Більшість духовних закладів відновлюється на попередніх місцях свого існування. З іншого боку це призводить до юридичних спорів, яскравими прикладами яких слугують конфлікти навколо колишнього католицького костюлу, в якому на сьогодні розташована приватна установа, та вимоги православної громади до відновлення служінь в колишній Брянській церкві, що на даний момент є Будинком Органної музики – об'єктом історико-культурної спадщини, що знаходиться під охороною ЮНЕСКО. З іншого боку, під час відновлення сакральних об'єктів при одночасному збереженні духовної цінності постає проблема неможливості забезпечення їх історичної значущості, що є невід'ємною складовою поняття «спадщина».

Таким чином, можна зробити наступні висновки щодо сакральної спадщини сучасного міста Дніпропетровська.

Втрачена сакральна спадщина в межах регіону представлена дохристиянськими (скіфськими, сарматськими, готськими, гунськими захороненнями), християнськими (православними, католицькими, менонітськими, баптистськими) старовірськими, іудейськими, караїмськими, мусульманськими закладами відповідно до етнічного складу населення Катеринославської губернії, а згодом і Дніпропетровської області та його віросповідання. Найчисельнішою була група православних сакральних закладів: всього в межах сучасної Дніпропетровської області налічувалося 129 церковних приходів, в місті Катеринославі-Дніпропетровську – 13 в історичному центрі, та понад 20 в поселеннях. Всі православні релігійні заклади поділялися на приходські церкви (існували коштом прихожан, духовні потреб яких задовольняли), домові церкви (зазвичай споруджувалися при певних закладах, наприклад учбових), цвинтарні каплиці (розташовувалися на кладовищах та проводили заупокійні церковні служби), монастирі (їх було три на території губернії: чоловічі Свято-Миколаївський Пустинний та при архієрейському домі в Катеринославі та жіночий ім. Тихвинської ікони Божої Матері). Другою за чисельністю була група іудейських закладів (28 синагог, з них 23 в Катеринославі, інші – Нікополі, Дніпродзержинську та колоніях). З них після 1917-1922 рр. діяла лише одна – в місті Катеринославі-Дніпропетровську, інші були закриті, зруйновані або перетворені на промислові чи побутові приміщення, культурні заклади. Менш чисельною була група католицьких (2 заклади в Катеринославі та Дніпродзержинську, 17 в колоніях), менонітських (2 в Катеринославі та колонії Кросенгартен), та баптистських (мотивний будинок в Катеринославі) закладів. Мусульманські заклади розташовувалися в Катеринославі, та Дніпродзержинську та зникли на початку XX ст. із депортацією турецьких підданих. Одна старовірська церква розташовувалися в компактному поселенні сектантів-старовірів в межах міста Каменського-Дніпродзержинська.

Група *цвинтарних* об'єктів призначена задовольняти духовні та матеріальні потреби, так як з одного боку зберігає пам'ять про померлих людей, а також являє собою сукупність носіїв історичної національної традиції, а з іншого забезпечує санітарні умови існування суспільства. Група цих об'єктів включає давні поховання (археологічні залишки та кургани) та сучасні кладовища. Всього було виявлено 2 козацьких кладовища, знищених внаслідок природних чинників (розмивання берегів) в районі Дніпропетровську (Самарський район), 6 поховань в межах Дніпропетровська, зруйнованих протягом XX ст. внаслідок політичних та

урбанізаційних чинників, 20 поховань, що зниклих разом із населеними пунктами, а також 20 давніх поховань (офіційно визнаних пам'яток археології), залишених через закінчення наукових досліджень та згодом знищених внаслідок господарської діяльності (розорані, затоплені тощо).

На сучасному етапі сфера збереження та відновлення сакральної спадщини характеризується складними та суперечливими процесами, тому насамперед видається потрібним інформаційне відновлення втрачених сакральних об'єктів. Отже в результаті дослідження укладена база даних, що включає 80 сакральних закладів, 48 поховань. База даних структурована за адміністративними районами міста, концесійною приналежністю, категорією об'єктів, і включає часові межі існування об'єктів, стислу історико-географічну характеристику кожного об'єкту та причини зникнення.

Використання бази даних доцільне в освітньому процесі, туристично-екскурсійній сфері, зокрема в якості додатку до портфелю екскурсовода, під час проведення самоосвітніх та віртуальних екскурсів, а також для прийняття управлінських рішень на міському рівні.

1. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В.В. Вечерський. – К.: НДІ теорії та історії архітектури й містобудування, Голов. упр. містобудування і архітектури Київ. міськ. держ. адміністрації, 2002. – 593 с.
2. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва / Т. Геврик // Пам'ятки України: історія та культура. – 1990. – № 1-3. – 85 с.
3. Горб К.М. Фактор спадщини в регіональному розвитку в умовах глобалізації / К.М. Горб // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (20-21 квітня 2003 р.). – К.: ВГЛ Обрії, 2003. – С. 242-243.
4. Зеленская Л.И. Утраченные географические объекты: поиск, хранение, вовлечение в систему образования : мат. Международной научно-практической конференции [Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию] – Киев., 2003. – 2 с.
5. Исторические кладбища Петербурга: Справочник-путеводитель / Отечественные архивы. – 1995. – №2 – С. 21-23.
6. Індустріальна спадщина в культурі і ландшафті : Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції (12-14 вересня 2007 р.) / [Від. ред. Тютюнник] – К., 2007. – 245 с.
7. Казаков В.Л. Объекты индустриального наследия бывшего рудника им. Р.Люксембург / В.Л.Казаков, Я.І.Іванченко // Географічні дослідження Кривбасу. Фізична географія, економічна і соціальна географія, геоекологія, історична географія, викладання географії : Матеріали кафедральних науково-дослідних тем. Випуск 2. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. – 172 с.
8. Культурный ландшафт как объект наследия : [Под ред. Ю.А.Веденина, М.Е. Кулешовой] – М.: Институт Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 620 с.
9. Мазуров Ю.Л. Природное и культурное наследие как фактор развития природопользования: вопросы методологии и практики управления : автореф. дис. докт. геогр. наук. спец. 25.00.24. «Экономическая, социальная и политическая география» / Ю.Л. Мазуров – Москва, 2006. – 48.
10. Проценко Л.І. Київський некрополь: Путівник-довідник / Л.І. Проценко – К. – 1994. – С. 254-255.
11. Розробка і створення науково-довідкової географічної інформаційної системи (ГІС) «Втрачені географічні об'єкти регіону» : Звіт НДР д/б 2-170-05. № держреєстрації 0105U000364). Керівник НДР, зав. кафедри; д-р. пед. наук, професор Л.І. Зеленська – 150 с.
12. Троценко О.В. Втрачені географічні об'єкти Дніпропетровської області: пошук та історико-географічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук спец. 11.00.13 «Історія географії» / О.В. Троценко – Київ, 2009. – 21 с.
13. Шевченко Р. Особливості проектування і використання карт церков та монастирів м. Києва різних епох / Р.Шевченко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія Географія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 50-53.
14. Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году / Ф Эрнст // Куранты. – 1918. – №7. – С.8-12.
15. Historical places of the Civil war – past and future/ National geographic. – 1998. – №4. – p. 30-31.